

Ana dilində ilk milli məktəb

Mələhət MÜRŞÜDLÜ,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

ADR hökumətinin Gəncə şəhərində verdiyi 28 avqust 1918-ci il tarixli ilk dekreti məhz məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında idi. Birinci dəfə olaraq ana dili bərabər hüquqlu dil kimi elan edildi və azərbaycanlılar öz ana dilində oxumağın nəinki mümkün, hətta zəruri olduğunu başa düşdülər. Arxiv materialları göstərir ki, bu tədbirlər çox çətin və mürəkkəb şəraitdə həyata keçirilirdi. Uşaqları anadilli, yeni məzmunlu proqram və dərslərlə fəaliyyət göstərən məktəblərə cəlb etmək çox çətin idi. Dekretin mahiyyətinin vəlidəymlər tərəfindən dərk edilməsi üçün mütərəqqi fikirlər müəllimlərə mütəmadi olaraq valideymlərlə görüşür və həmkarlarını da buna səsləyirdilər. Bu müəllimlər arasında biz bir tərəfdən çox tanınmış, uşaqlara həqiqi elmi biliklər verməyə səy edən və Azərbaycan dilini zənginləşdirməyə çalışan A.Səhhəti, digər tərəfdən ilk milli məktəbin – “Nümunə məktəbi”nin yaradıcısı A.Şaiqi görürük.

Professor Fərrux Rüstəmov özünün “Milli maarifimizin qaranquşları” adlı məqaləsində məktəbin yaranmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərərək yazır: “İlk dəfə orta təhsilin milliləşdirilməsi ADR dövründə həyata keçirilmişdir ki, bu da qüdrətli sənətkarımız A.Şaiqin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə bütün dərslər rus dilində keçirilən Bakı I realni məktəbinin nəzdində Azərbaycan dili üzrə üç aylıq kurs açıldı. Bu kursu qurtaran şagirdlər üçün 49 rus sinfi olan Bakı I realni məktəbində bütün dərslər Azərbaycan dilində keçirilən bir sinif (üçüncü sinif) açıldı. Bu sinifdə 25 şagird oxuyurdu. Onlar 1924-cü ildə ana dilində orta məktəbi bitirən ilk məzunlar oldular. Məktəbdə A.Şaiqlə birlikdə C.Cəbrayılbəyli, Q.Rəşad, X.Kələntərli kimi görkəmli pedaqoqlar da dərslər deyirdilər. Azərbaycan milli kadrların yetişdirilməsində, dünyəvi proqramları, təlim-təbiiyə üsullarını özündə ehtiva edən anadilli məktəblərin yaradılmasında sonralar “Abdulla Şaiq adına Nümunə məktəbi” kimi şöhrət qazanmış həmin milliləşdirilmiş siniflərin böyük rolu olmuşdur”.

Məktəb tariximizə “Şaiq Nümunə məktəbi” adı ilə daxil olmuş bu təhsil ocağı çox çətinliklə quruldu. Bu, üç başlıca amillə bağlı idi: birinci, mürtəce fikirlər müəllimlər ana dilində yeni siniflərin açılması əleyhinə çıxaraq azərbaycanlıları rus məktəblərinə cəlb etməyə çalışırdılar. İkinci, çoxları öz doğma dilini bilmirdi. Maarif Nazirliyi məktəbə şagirdlərin

XX əsrin əvvəllərində baş vermiş 1905-ci il inqilabı Azərbaycan ictimai-siyasi həyatında böyük bir canlanma əmələ gətirmişdi. Bu canlanma ölkənin bütün sahələrində olduğu kimi, maarif sahəsində də hiss olunurdu. H.Zərdabi, M.T.Sidqi, M.Mahmudbəyov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə Ü.Hacıbəyli, F.Ağzadə, S.S.Axundov, A.Şaiq və digərlərinin timsalında böyük maarifçilik hərəkatı meydana gəldi. Mövcud rus-tatar məktəblərində oxuyanların 31%-i azərbaycanlı idi. Bu məktəblərdə isə təlim-təbiiyənin məqsədi birbaşa olmasa da, dolayısı ilə gənc nəsli sovinizm ruhunda təbiiyələndirməyə xidmət edirdi. M.Ə.Rəsulzadə bu dövrü xarakterizə edərək yazırdı: “Çarizm Azərbaycanda ruslaşdırma siyasətini iki istiqamətdə həyata keçirməyə başladı: birinci, üləmələri, mollaları və əfəndiləri idarələrdə məmur vəzifəsinə təyin edərək öz xidməti qulluqçularına çevirirdi;

ikincisi isə azərbaycanlı uşaqları rus məktəblərində oxudub, onlardan rus təbiətli “uçitellər” hazırlayırdı. Beləliklə, doğma klassiklərimiz əvəzinə, Güney Azərbaycandakı “mirzələr” Firdovsini, Sədini, Şimali Azərbaycandakı “uçitellər” isə Puşkini, Lermontovu, Tolstoyu və başqalarını təbliğ etməyə başlayırdılar. Nə farslaşmış “mirzələr”, nə də ruslaşmış “uçitellər” xalqın istək və arzularını başa düşürdülər. Lakin təcridən “uçitellər” anladılar ki, xalqımızın övladlarına Tolstoy, Puşkin, Lermontovla yanaşı, Füzulini, Sabiri, Şirvanini, Cavid, Ə.Cavadı öyrətmək lazımdır”. Xalqın savadsızlığının aradan qaldırılması, ana dilində məktəblərin açılması, proqram və dərslərlərin yaradılması, müəllim kadrlarının hazırlanması dövrün maarifçilərini düşündürən başlıca məsələlər idi. Lakin zamanın diktə etdiyi bu məsələlər öz həllini Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra tapdı.

qəbuluna ciddi yanaşır, bu prosesdə dil bilməni vacib şərtlərdən biri hesab edirdi. Şagirdlər müsahibədən keçdikdən sonra milli məktəbə qəbul olunurdular. Dili bilməyənlər üçün əlavə kurslar təşkil edilirdi, dili mənimsəməyənlər isə rus bölməsinə göndərilirdi. Üçüncü isə ana dilində tədris plan və proqramının, dərslərlərin olmaması, müəllim kadrlarının çatışmaması, sinif otaqlarının azlıq təşkil etməsi, maddi-texniki təminatın aşağı səviyyədə olması idi. Cəmo Cəbrayılbəyli, Ağaəli Qasımzadə, Qafur Əfəndizadə, Realni Məktəbinin məzunu Sadıq Quluzadə, Qurbanəli Həsənzadə və Abdulla Abasidze kimi dövrün bacarıqlı müəllimləri A.Şaiqin rəhbərliyi ilə bu problemləri aradan qaldırmağa başladılar. Qısa bir zamanda hazırlıq və digər siniflərin tədris planları məktəbin pedaqoji şurasında müzakirə olunaraq təsdiq edildi. Artıq 1918-1919-cu dərslər ilində məktəb yeni tədris planları ilə fəaliyyətə başladı. Məktəbin təqdim etdiyimiz tədris planlarının müasir tələblər baxımından təhlili göstərir ki, bu planlar bugünkü tələblərə cavab verməyə də, bir sıra mütərəqqi fikirləri özündə əks etdirir. Belə ki, tədris planlarında fənlər arasında əlaqələrin zəruriliyi və onların məzmununun təlim və təbiiyənin məqsədləri ilə üzvi surətdə bağlılığı nəzərə alınmışdır. Planda öyrədilən fənlərin siyahısı, tərkibi, keçirilmə ardıcılığı, siniflər üzrə hər fənnə verilən saatların miqdarı didaktik nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılaraq şərhərlə verilmişdir. Tədris planlarının “Qeyd” hissəsində ana dili və hesab fənnindən əlavə dərslər saatına ehtiyac olduqda rəsm və əl əməyinə verilən saatlardan istifadə edilməsinə icazə verilirdi. Daha sonra hüsnəxtin türk əlifbasının yazı qaydalarını qavramaqda mühüm rol oynadığı ilə əsaslandırılmış, xarici dil (alman, fransız, rus) fənlərinə ayrılmış dərslərinin çoxluğuna isə izahat verilərək göstərilir ki, mövcud şəraitə görə məktəbi bitirib öz təhsillərini gimnaziya və başqa ali məktəblərdə davam etdirənlərin bu dilləri bilməsi vacibdir. Dərslərlərlə bağlı məktəb rəhbərliyi 26-27.01.20-ci il və 17.02.20-ci il tarixli məktublarla Xalq Maarif Nazirliyinin orta məktəblər şöbəsinə müraciət edərək nağd pulla hazırlıq və birinci, ikinci, üçüncü siniflər üçün “Müntəxəbat”, “Ədəbiyyat dərsləri”, “Türk çələngi”, tarix, təbiət, cəbr, coğrafiya dərsləklərinin alınmasına imkan yaradılmasına xahiş etmişdi. Məktublara müsbət cavab alındıqdan sonra dərsləklərin alınması uyğun olaraq fənn müəllim-

lərinə – A.Talıbzadəyə, A.Asanova, A.Zeynalova, S.Aşurbəyova, M.Mirzəyevə tapşırılır. Şagirdlər bu dərsləklərlə pulsuz təmin edilirdi. Eyni zamanda, məktəbdə Abdulla Şaiqin “Türk ədəbiyyatı” və “Milli qiraət” kimi dərsləklərdən də istifadə edilirdi.

1918 -ci il iyun ayının 22-də hökumət xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla deyilirdi: “Azərbaycanın milliləşdirilmiş məktəbləri

“İlk dəfə orta təhsilin milliləşdirilməsi ADR dövründə həyata keçirilmişdir ki, bu da qüdrətli sənətkarımız A.Şaiqin adı ilə bağlıdır. Məhz onun təşəbbüsü ilə bütün dərslər rus dilində keçirilən Bakı I realni məktəbinin nəzdində Azərbaycan dili üzrə üç aylıq kurs açıldı. Bu kursu qurtaran şagirdlər üçün 49 rus sinfi olan Bakı I realni məktəbində bütün dərslər Azərbaycan dilində keçirilən bir sinif (üçüncü sinif) açıldı. Bu sinifdə 25 şagird oxuyurdu. Onlar 1924-cü ildə ana dilində orta məktəbi bitirən ilk məzunlar oldular. Məktəbdə A.Şaiqlə birlikdə C.Cəbrayılbəyli, Q.Rəşad, X.Kələntərli kimi görkəmli pedaqoqlar da dərslər deyirdilər. Azərbaycanda milli kadrların yetişdirilməsində, dünyəvi proqramları, təlim-təbiiyə üsullarını özündə ehtiva edən anadilli məktəblərin yaradılmasında sonralar “Abdulla Şaiq adına Nümunə məktəbi” kimi şöhrət qazanmış həmin milliləşdirilmiş siniflərin böyük rolu olmuşdur”.

üçün Türkiyədən tədris kitablarının gətirilməsini və müəyyən sayda müəllimlər çağırılmasını zəruri hesab edərək bu məqsədlə İstanbula məlumatı olan bir şəxs ezam edilsin”. “Nümunə məktəbi”nin məzunu olmuş, EA-nın müxbir üzvü Məhəmmədəmin Salehli söyləyirdi ki, Türkiyədən müəllimlər gələndə qədər məktəbdə bir müəllim bir neçə fəndən dərslər deməyə məcbur idi. Türkiyədən müəllimlər gəldikdən sonra bir çox fənlərdən dərsləri bizə onlar deyirdi. Süleyman Hikmət tarixi, İsmayıl Həqiqi fizikani, Durmuş Əfəndi riyaziyyatı, Hikməti təbiəti, Xəlil Fikrət psixologiyani, Müzəffər bəy ibtidai sinifdə tədris edirdi. Yerdə qalan fənləri isə yerli

müəllimlər aparırdılar. Mirzə Abdulla Şaiq, Feyzulla Qasımzadə ədəbiyyatı, Kərim Qaziyev riyaziyyatı, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Cəmo Cəbrayılbəyli coğrafiyanı tədris edirdi.

Sovet hökuməti qurulduqdan sonra bu müəllimlərin hamısı geri göndərildi. Xalq Maarif Nazirliyi milli məktəblərdə əsaslı kitabxananın açılmasını zəruri hesab edirdi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq hökumət ana dilində kitablar və digər vəsaitlər almaq üçün 4018 manat pul ayırırdı. “Nümunə məktəbi”ndə kitabxananın yaradılması üçün hazırlıq işləri A.Şaiqə tapşırılmışdı. Kitabxanada Azərbaycan ədəbiyyatının ən qiymətli nümunələri – “Molla Nəsrəddin” jurnalının külliyyatı, Nəriman Nərimanovun dram əsərləri və s. ədəbiyyatlar toplanmışdı. Məktəb şagirdlərinin xüsusi geyimləri, döş nişanları, çiyinlərinə taxılmış paqonları vardı. Məktəbi bitirəndə şagirdlərə şahadətnamə verildirdi. Sadalanan bütün bu əşya və sənədlər hal-hazırda Abdulla Şaiqin mənzil muzeyində saxlanılır.

ADR zamanı fəaliyyətə başlamış məktəbdə tədrisin keyfiyyəti, müəllimlərin elmi-pedagoji, metodiki hazırlığı, onların maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi hökumətin daim diqqətində olmuşdur. Ölkədə iqtisadi cəhətdən vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, o biri məktəblərdən fərqli olaraq “Nümunə məktəbi”nin büdcəsi vaxtılı-vaxtında təsdiq edilir, ayrılmış maliyyə gecikdirilmədən ödənilirdi. Məktəb öz fəaliyyətini ADR hökuməti süqut etdikdən sonra da müəyyən müddətə davam etdirirdi. 1924-cü ildə məktəbin ilk buraxılışı oldu. Akademik Məhəmmədəmin Salehli həmin tədbirin çox təmtəraqlı keçdiyini söyləyirdi: “Mən birinci il idi ki, məktəbdə oxuyurdum. Yadımdadır ki, böyük müsəmirə təşkil olunmuşdu. Həmin gecəyə Nəriman Nərimanov da gəlmişdi. O, məzunlara “Ay mənim saqqallı cocuqlarım” – deyərək müraciət etdi. O, öz nitqində Azərbaycanın gələcəyindən, məktəb məzunlarının qarşısında duran vəzifələrdən danışdı”. Məktəbdə milli və bəşəri səciyyə daşıyan prinsiplərə əsaslanaraq gənc nəsle əxlaqi-mənəvi dəyərlər aşılayan məzmun ortaya qoyulmuşdur. Təlimin məhz bu məzmunla aparılması, milli qürur və düşüncəyə malik müəllimlərin çalışması, sözsüz ki, sovet ideologiyasına zidd idi. Rejim öz ideologiyasına uyğun nəsil yetişdirməli idi. Sovet rejiminin yeni yaradılmış Xalq Maarif Komissarlığı elə ilk gündən ana dilində yeni

İbtidai təhsil o vaxt yaxşı nəticə verir ki, o təhsil ana dilində verilir.

**Tanınmış maarifçi
Məhəmməd ağa Şahtaxtı**

sovet məktəbləri açmaq üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Hər şeydən əvvəl açılacaq yeni və mövcud məktəblərin strukturu, təlimin məzmunu və təşkili qaydaları ümumi şəkildə də olsa, müəyyənləşdirildi. Mövcud məktəblərdə bir sıra islahatların aparılması qərara alındı. “Nümunə məktəbi” də bu “islahatlardan” kənar qalmadı. Elə sovet hakimiyyətinin ilk illərində məktəbdə təlim-təbiiyə işinin məzmunu dəyişməyə başladı, ilahiyatın tədrisi ləğv edildi. Tarix dərslərində hadisələr dövrün tələblərinə uyğun işıqlandırıldı, ədəbiyyat dərslərinin məfkurə istiqaməti başqa səmt aldı. Məktəb iki yerə ayrıldı: aşağı şöbələr və aşağı siniflər birinci dərəcəli doqquzuncu məktəb, üçüncü sinifdən etibarən isə ikinci dərəcəli on ikinci məktəb adlandırıldı. On ikinci məktəb o zaman Fətulla Rzabəyli tərəfindən təməli qoyulmuş Ali Pedaqoji İnstitutunun binasına köçürülərək institutun “Nümunə məktəbi”nə çevrildi (İndiki İstiqlal küçəsi, İqtisad İnstitutunun binası – qeyd M.M). “Nümunə məktəbi”nin axırıncı sinif şagirdləri Pedaqoji Texnikumun əsas siniflərinə keçirdi. Lakin sovet hakimiyyəti illərində də məktəbin üzvləşdiyi problemlər öz həllini tapa bilmədi. Türkiyədən gəlmiş müəllimlər öz vətənlərinə döndülər, müəllim kadrlar, dərsləklər, metodiki vəsaitlər çatışmırdı. Hətta vəziyyət o yerə gəlib çatdı ki, Maarif Komissarlığı özünün “48 sayılı 15.12.1923 tarixli qərarı ilə türk pedaqoji kadrların çatışmaması ucbatından uyezdldə və rayonlarda “Nümunə məktəbləri”nin təşkilinin dayandırılmasını məqsədəuyğun hesab etdi. 16 iyun 1926-cı ildə Nazirlər Kabinetinin iclasında 1926-27-ci dərslər ilindən “Nümunə məktəbi”nə şagird qəbulunun dayandırılması haqqında qərar qəbul edildi. Xalq Maarif Komissarlığı kollegiya iclasında Nazirlər Kabinetinin qərarını yekdilliklə təsdiq etdi. Beləliklə, 760 nəfər şagirdin təhsil aldığı “Şaiq Nümunə məktəbi”nin fəaliyyətinə son qoyuldu.

Keçən il 100 yaş tamam olan “Şaiq “Nümunə məktəbi”” Azərbaycan məktəb tarixində yeni bir mərhələnin əsasını qoyaraq fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində milli təhsilin inkişafına təsir etdi. İllərdən bəri mövcud olan köhnə üsulla işləyən rus-tatar (Azərbaycan məktəbi – qeyd M.M.) məktəbləri yəndən quruldu, yalnız şəhərlərdə deyil, hətta kənd rayonlarında da (Şəkidə, Salyanda, Şuşada) anadilli, yeni üsulla işləyən məktəblər yaradıldı. Ana dilində plan, proqram, dərslək və dərslər vəsaitlərinin yaradılması, təlim-təbiiyə işinin təşkilində demokratik və humanist dəyərlərin öyrədilməsi, ailə və məktəbin əlbir işi istiqamətində müəyyən baza formalaşdı. Ən vacibi isə elmi-pedagoji, metodiki biliklərə malik müəllimlər yetişdirildi. Məktəbdə təhsil alanların əksəriyyəti sonralar sovet elminin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər.